ҚАЛИЯТЕПА ЁДГОРЛИГИДАН ТОПИЛГАН СИРЛАНГАН КУЛОЛЛИК БУЮМЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ВА БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ (XV–XVI АСРЛАР)

Пардаев Мухторқул Ҳасанович
Я. Ғуломов номидаги Самарқанд археология институти
етакчи илмий ходими, тарих фанлари номзоди, доцент.,
Ҳасанбоев Тўрақул Фозилжон ўғли
Жиззах давлат педагогика университети
Умумий тарих кафедраси ўқитувчиси.
+99891 188 09 88

Аннотация. Мақолада Қалиятепа ёдгорлигидан топилган XV–XVI асрларга оид сирланган кулоллик буюмларининг тарихий ва бадиий хусусиятлари археологик манбалар асосида ёритилган. Идишларнинг шакли, ранги ва безак услублари таҳлил қилиниб, уларнинг маҳаллий кулоллик анъаналари ҳамда минтақавий маданий алоқалардаги аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: Қалиятепа, Жиззах воҳаси, XV–XVI асрлар, сирланган кулоллик, археологик топилмалар, кулоллик санъати, идиш шакллари, ранглар уйғунлиги, безак нақшлари, бадиий таҳлил, тарихий манбалар ва санъатшунослик, маҳаллий анъаналар, маданий алоқалар, тарихий-маданий мерос.

Ўзбекистон ҳудудида кулоллик ҳунармандчилиги кўп минг йиллик тарихга эга бўлиб, унинг тараққиёти шаҳар маданияти, ҳунармандчилик марказлари ва бадиий тафаккур ривожи билан узвий боғлиқдир. Айниқса, ўрта асрларда йирик шаҳарларда кулолчилик ишлаб чиқарилишига алоҳида эътибор қаратилиб, ҳунармандларнинг ихтисослашган маҳаллалари шаклланган. Мазкур жараён кулоллик буюмларининг нафақат кундалик турмушдаги амалий аҳамиятини, балки уларнинг бадиий-безак хусусиятларини ҳам такомиллаштирган.

Жиззах воҳасида жойлашган Қалиятепа ёдгорлигида сўнгги йилларда ўтказилган археологик қазув тадқиқотлари натижасида топилган XV–XVI асрларга оид сирланган кулоллик идишлари ҳудуднинг тарихий-маданий тараққиёти, ҳунармандчилик анъаналари ҳамда бадиий-эстетик қарашларини ўрганишда муҳим археологик манба ҳисобланади. Ушбу буюмларнинг ранг хусусиятлари, шакл-шамойили, сир қатлами ва безак мотивларини тарихий ҳамда санъатшунослик нуқтаи назаридан қиёсий таҳлил қилиш орқали уларнинг ўзига хос бадиий ечимлари ва маҳаллий кулолчилик анъаналарини аниқлаш имконияти юзага келади.

Тадқиқотларда топилган сирланган идишларнинг ассортименти анча бой бўлиб, улар лаган (ош товоқ)лар, катта коса(чуқур товоқ)лар, косалар, ним коса(косача ёки пиёла)лар, хурмачалардан ташкил топган. Сирланган гулдор идишлар геометрик шакллар, турли ўсимликлар барги, бўтоқ ва гуллари билан безатилган бўлиб, улар асосан оқиш, оч кўк фон устига, тўқ кўк, яшил, оч қора, тўқ малла рангли бўёқлар билан чизилган[Пардаев М., Ҳасанбоев Т.: 63-64]. Ушбу келтирилган фикрларга асосланган ҳолда сирланган кулоллик идишлар қуйидагича тавсифланди:

Лаганлар. Қалиятепадан топилган мазкур идишлар умумий овқатланиш жараёнида асосан қуюқ таомларни тортишда ишлатилаган. Лаганлар сариқ тупроқ лойидан кулоллик чархида ясалган. Тадқиқотлар давомида лаганларнинг икки тоифаси қайд этилди:

Биринчи тоифа лаганларнинг гардиш диаметри 29 см. ни, сақланиб қолган ён деворлари 0,6-0,7-0,9 см. ни ташкил қилади. Гардишнинг ташқи томони юқори қисмига оқ, қолган қисмига эса оч қизғиш ранг берилган. Гардиш ички томони оқ ранг билан сирланган. Ички томон юқори қисмида ҳаворанг, ундан кейин 2 та параллел тарздаги тўқ яшил рангдаги горизонтал чизиқлар мавжуд. Гардишнинг сақланиб қолган пастки томонида ҳам худди юқоридагидек, 2 та тўқ яшил рангли чизиқлар қайд қилинган. Ушбу параллел тарздаги чизиқлар

ораси қорамтир бўёқ билан турли геометрик-панжарасимон шакллар билан безатилган.

Иккинчи тоифага оид лаганларнинг гардиш диаметри 27,5 см., сақланиб қолган ён деворлари 0,6 см.га тенг. Биринчи тоифа лаган гардиши сингари ушбу идиш ташқи томонининг юқори қисмига ҳам оқ ранг, қолган қисмига эса оч қизғиш ранг берилган. Гардиш ички томони оқ ранг билан сирланган ва юқори қисмида горизонтал тарздаги ҳаворанг бўёқ излари мавжуд. Уларнинг сақланиш ҳолати қониқарли даражада. Гардишнинг пастки томони ҳаворанг ва қорамтир шахматнусха геометрик шакллар билан безатилган.

Чуқур товоқ. Ушбу ошхона идиши умумий овқатланишда қуюқ ва нисбатан кўпроқ суюқ таомлар истеъмолида ишлатилган. Қазув тадқиқоти жараёнида топилган товоқнинг гардиш диамерти 30 см.ни, тагдон диаметри 10,5 см.ни, чуқурлиги 7,0 см.ни, умумий баландлиги эса 8,5 см.ни ташкил қилади. Гардишнинг ташқи томони унинг бўғзигача кўк ранг билан бўялган, рангнинг сақланиши ўртача ҳолатда ва намгарчилик туфайли кўп жойлари кўчиб кетган.

Товоқ ташқи томонининг фақат гардиш ости қисмигина сирланган, қолган қисмига оч қизғиш ранг суртилган. Идиш гардиши ички томонининг барча қисми кўк ранг билан сирланган. Гардиш ички томонининг юқори қисми кўк фон устига туширилган, қорамтир рангли, шахматнусха катакчали геометрик шакллар билан безатилган. Ушбу безакнинг пастки қаторида кўк фон устига қорамтир бўёқ билан чизилган занжир халқалари бўлиб, улар бир бири билан туташиб кетган шакллардан иборат [Пардаев М., Ҳасанбоев Т.: 64-71].

Коса. Бу турдаги идишлар тўғридан тўғри ошхона идишлари бўлиб, оиланинг умумий овқатланиш фаолияти билан боғлиқдир. Идишлар дастурхон идишлари туркумига кириб, ҳажман пиёладан каттароқ, асосан суюқ таомларни истеъмол қилиш учун мўлжалланган[Ўзбек тилининг изоҳли луғати:410]. Косалар ўз фойдаланиш хусусияти, безаклари, шакл ва ўлчамларига қараб икки тоифага бўлинади.

Тадқиқот натижасида топилган биринчи тоифа косаларнинг гардиш диаметри 19,5 см., тагдон диаметри 8 см., умумий баландлиги 9,5 см. ни ташкил қилади. Идишнинг ташқи томони тагдонидан, унинг танасигача чиқадиган қисмига оч қизғиш, қолган қисмига эса оқ ранг берилган. Косанинг ташқи томон гардиши юқори қисмида горизонтал тарзда бир бирига параллел ҳаворанг, оч кўк, кўк рангли геометрик чизиқлар туширилган ва бундай безакли нақшлар гардиш ички томон юқори қисмида ҳам учрайди. Ташқи томон

марказида тўқ кўк рангда айлана чизилган, унинг ички қисмига ҳаворанг буюқ берилган. Айлана ташқи томонида ҳам тўқ кўк рангли, ўсимлик япроғига ўхшаш турли геометрик шакллар мавжуд. Косанинг ички томони оқ ранг билан сирланган. Тагдон ички томон марказига тўқ кўк ранг билан турли горизонтал ва вертикал геометрик чизиқлар туширилган.

Иккинчи тоифа косалар ҳам кулоллик чархида тайёрланган бўлиб, идишнинг тагдон қисми тўлиқ, ён деворлари 4-5 см. гача сақланиб қолган. Тагдон маркази ўйиб ишланган ва идишнинг ташқи томонига оч қизғиш ранг берилган. Косанинг ички томони оқ ранг билан сирланган. Тагдон ички томонида кўк ранг билан, қалин қилиб чизилган 2 та айлана шакли мавжуд. Марказий айлана ичи тўқ ҳаворанг билан бўялган. Икки айлана чизиқлар орасига тўқ кўк ранг билан, япроқсимон геометрик шакллар туширилган[Пардаев М., Ҳасанбоев Т.:64-72].

Нимкоса. Пиёладан каттароқ, косадан кичикроқ бўлган дастурхон идиши бўлиб, асосан умумий овқатланиш жараёнида ишлатилган. Анъанавий дастурхон маданиятида “нимкоса” атамаси косанинг тахминан ярим ҳажмига тенг бўлган, таом тортиш учун мўлжалланган идишни англатади; улар шаклан бир хил бўлиб, асосий фарқи ҳажмий кўрсаткичларида намоён бўлади [Пещерева Е.М.: 244]. Тадқиқотларда аниқланган нимқосалар ўлчами, безаги ва шакл-шамойилига қараб икки тоифага бўлинади.

Биринчи тоифа нимкосалар тагдон қисмининг ярми, ён деворлари баландлиги 7 см.гача сақланиб қолган. Идиш тагдони диаметри 7 см. га, баландглиги 0,5 см. га тенг. Идишнинг ташқи томонига қизғиш ранг берилган. Нимкосанинг сақланиб қолган ички томонида 3 қатор турли геометрик шакллар мавжуд. Ушбу безакларнинг юқори ва ўрта қисмидагилари бир-бирига ўхшаш. Унда горизонтал тарзда оқ ранг устига кўк фон берилган параллел чизиқлар мавжуд. Кўк фон чизиқларнинг икки томонида, унга параллел тарзда қора чизиқлар чизилган. Биринчи ва иккинчи қатордаги тасвирлар ичи оқ ранг билан сирланган, уларга турли геометрик қорамтир рангдаги шакллар туширилган. Ушбу қорамтир шаклларнинг баъзилари ўсимлик танаси ва унинг япроқларига ўхшайди.

Иккинчи тоифа нимкосаларнинг фақат, тагдон қисми тўлиқ, ён деворлари эса 2-3 см. гача сақланиб қолган. Нимкосанинг ташқи томонига оч қизғиш ранг берилган. Мазкур идишнинг ички томони ҳаворанг бўёқ билан сирланган. Тагдон ички томон марказида қорамтир бўёқ билан, қалин қилиб чизилган

айлана шакли мавжуд. Нимкоса ички томон ён деворларида яшил рангдаги турли геометрик безак шакллари сақланиб қолган.

Пиёла. Пиёлаларнинг шакли кўпгина ҳолларда косаларнинг айнан ўзи ёки уларнинг мўъжаз нусҳаси бўлиб қайтарилади. Соҳа мутахассислари таъкидлаганидек, юнон косаси “фиала”дан кейинчалик ўзбекча “пиёла” номи келиб чиққан ва бу шаклдаги идишларни ишлаб чиқариш юнон кулоллик маҳсулотлари таъсирида вужудга келган[Исамиддинов М.: 29., Пардаев М., Пардаев А.:66]. Археологик қазув тадқиқотларида топилган ва XV-XVI асрлар билан даврлаштирилган пиёла гардишининг диаметри 10 см., тагдон диамерти 4,3 см., чуқурлиги 4,5 см., умумий баландлиги 5,7 см. ни ташкил қилади. Ушбу идишнинг гардишидан тагдон қисмигача оқ ва тагдон ҳамда тана қисми бошланадиган қисмигача оч қизғиш ранг берилган. Пиёла гардишининг юқори қисмига горизонтал тарзда 2 та параллел кўк чизиқлар туширилган. Шундай чизиқлар идишнинг ташқи томонидаги оқ ранг берилган жойнинг тугаган қисмида, ҳамда гардиш ички томони юқори қисмларида ҳам мавжуд. Мазкур идишнинг оқ ранг берилган ташқи томонининг марказий қисми кўк, тўқ кўк рангли, турли геометрик шакллар билан безатилган. Ушбу шакллар кўринишидан узум меваси ва унинг япроқларига ўхшайди. Пиёланинг ички томони худди ташқи сингари оқ ранг билан сирланган. Тагдон ички қисми марказида тўқ кўк ранг айлана шакли бўлиб, унинг ўртаси ва ён томонларида, худди идишнинг ташқи томонида учраган, тўқ кўк рангли, узум япроқлари тасвири туширилган[Пардаев М., Ҳасанбоев Т.:64-72].

Қўшқулоқ хурма. Ушбу турдаги идишлар кундалик ҳаётда асосан сут ва сут маҳсулотларини сақлашда фойдаланилган. Э. М. Пещереванинг берган этнографик маълумотларга кўра, сут соғиш, қатиқ ивитиш, қаймоқ олиш каби бир қанча жараёнлардан ташкил топган “сут хўжалиги” хурмаларнинг бир неча хилларини вужудга келиши учун асосий сабаб бўлган[Пещерева Е.М.: 60-62]. Тадқиқотларда топилган хурма гардишининг диаметри 27 см., тагдон диаметри 11,5 см. га тенг ва идишнинг баландлиги эса 17,4 см. ни ташкил қилади. Мазкур идиш ташқи томони қорин қисмигача оқ ва қолган қисмига эса оч қизғич ранг берилган. Оқ ранг устидан фақат идишнинг бўғиз қисмигагина қорамтир ҳар хил геометрик шакллар туширилган.

Хурмага 2 та бир-бирига параллел тарзда қулоқ дастаклари ўрнатилган бўлиб, ушбу жиҳат, этнографик маълумотларга кўра, бу хилдаги идишларни қўшқулоқ номи билан аталишига сабаб бўлган. Қўшқулоқнинг ташқи томонида горизонтал тарзда, бир-бирига параллел чизиқлар бўлиб, улар қорамтир бўёқ

билан идишнинг ранг берилган қисмигача чизиб чиқилган[Пардаев М., Ҳасанбоев Т.:64-72].

Сўнгги йилларда Қалиятепа шаҳристонида топилган кулоллик идишлари қиёсий солиштирилганда, бундай сирланган идишлар Қадимги Уструшонанинг Кўҳна Ховос ёдгорлиги [Грицина А., Раҳимов К., Мамиров О. :59] маданий қатламларида ҳам қайд қилинган. Бундан ташқари, юқорида тавсифланган коса, нимкосалар Тошкент воҳасида жойлашган ёдгорликлардан топилган мазкур турдаги идишлар билан ҳар томонлама ўхшашлик хусусиятига эгадир [Ильясова С. Р.:373-381]. Қиёсий ўрганиш натижасида XV-XVI асрларга оид сирланган кулоллик идишлари бир нечта тур ва тоифаларга бўлинди. Қалиятепа ёдгорлигига мансуб кулоллик буюмларининг деярли барча наъмуналари Самарқанд вилоятида жойлашган Шероз қалъа[Суюнов С., Раҳмонов Ҳ., Пирматов И.: 26-34], Дабусқалъа [Бердимурадов А.Э., Уно Такао, Рахимов К.А., Грицина А.А.:54-55], Бухоронинг Вардонзе қўрғони арки[Мирзаахмедов. Д. К., Поззи С., Адылов Ш. Т., Султанова М., Мирзаахмедов С.: 340-349], Марв ва Янги Нисо [Пугаченкова Г.А.: 400-416] шаҳар харобалари маданий қатламларидан ҳам топилган ҳамда XV-XVI асрлар билан даврланган.

Хулоса қилиб айтганда, Жиззах воҳаси сўнгги ўрта асрларда минтақавий сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тизимида муҳим ўрин тутган. Қалиятепа ёдгорлигидан топилган XV–XVI асрларга оид сирланган кулоллик идишларининг тарихий-санъатшунослик таҳлили воҳада кулоллик ҳунармандчилиги ривожланганидан далолат беради. Буюмларнинг ранг хусусиятлари, шакл-шамойили ва безак композицияларини қиёсий ўрганиш орқали уларнинг бадиий ўзига хослиги, маҳаллий анъаналар ҳамда бошқа ҳудудлар билан маданий алоқаларини аниқлаш мумкин. Тадқиқот натижалари Жиззах воҳаси кулолчилик санъати тараққиётида, аввало, Марказий Суғд, кейинчалик Тошкент ва Бухоро воҳалари ҳамда Хуросоннинг йирик шаҳар маданиятлари билан алоқалар муҳим аҳамият касб этганини кўрсатади. Шу билан бирга, мазкур маданий таъсирларни аниқлашда буюмларнинг археологик топилма контексти, технологик хусусиятлари ва безак услубларини комплекс ўрганиш муҳимдир. Сирланган кулоллик буюмларини бирламчи археологик манбалар асосида тарих ва санъатшунослик фанлари интеграциясида тадқиқ этиш Жиззах воҳасининг ҳунармандчилик тарихи, бадиий тафаккури ва маданий алоқаларини чуқурроқ ёритиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Бердимурадов А.Э., Уно Такао, Рахимов К.А., Грицина А.А.. Работы Дабускалинского отряда в 2009 году. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар журнали. 7-сон. Самарқанд. 2012. рис.3.

2.Ильясова С. Р. Кашинная керамика Ташкента XV-XVI вв. История и Археология Турана. № 3. Самарканд. 2017.

3.Исамиддинов М. Сополга битилган тарих. Тошкент., “Фан”. 1993.
4.Грицина А., Раҳимов К., Мамиров О. Кўҳна Ховос ёдгорлигида 2015-2017-йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 11-сон. Самарқанд. 2018.
5.Мирзаахмедов. Д. К., Поззи С., Адылов Ш. Т., Султанова М., Мирзаахмедов С. Городище Варданзе - Динамика обживания цитадели по материалом керамических комплексов средневековья. история и археология Турана. История и Археология Турана. № 3. Самарканд. 2017.
6.Пардаев М., Пардаев А. Жиззах воҳасининг IV-VI асрлардаги кулоллик идишлари. ЎММТ. 29-нашр. Самарқанд. 1998.
7.Пардаев М., Ҳасанбоев Т. Жиззах воҳасининг XV-XVI асрларга оид сирланган кулоллик идишлари. Ўзбекистон археологияси № 1(26). Самарқанд. 2022.
8.Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. Москва, 1959.
9.Пугаченкова Г.А. Глазурованная керамика Нисы XV-XVI вв. Труды ЮТАКЭ. Том I. Ашхабад. 1949.
10.Суюнов С., Раҳмонов Ҳ., Пирматов И. Шероз қалъа ёдгорлиги тўғрисида. Ўзбекистон археологияси. № 2(15) Самарқанд. 2017.
11.Ўзбек тилининг изоҳли луғати “Ўзбекистон нашриёти”. Тошкент, 2020. 2-том